

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

चारित्र

सन

१८९०

लेखक विठ्ठल वाक्यकृष्ण

सरनाईपे

संग्रहालय क्रमांक

४४

३१२

पुस्तकाचें नांव दामाजीपंताचे चारित्र

४४

चारित्र

f.

ट

रंजक गद्यरत्नमाला.

सं. घ. २१२

म. ग्रं. सं. ठाणे नक नंबर २.

विषय चरित्र

सं. नं. ११२

दामाजीपंताचें चरित्र.

म. ग्रं. सं. ठाणे

पद चरित्र

नं. ५३२

५०१-१८००

किंमत तीन आणे.

[All rights reserved.]

मनोरंजक गद्यरत्नमाला.

दफ्तर

पुस्तक नंबर २.

—:0:—

दामाजीपंताचें चरित्र.

१११

म. ५०

२०/१२

हे पुस्तक

११-५-११२

विठ्ठल बाळकृष्ण सरनाईक कवि

यांनीं रचिलें

तें

रघुनाथ कृष्ण मुळे

यांनीं

सर्वे हक्कासह विकत घेउन छापून प्रसिद्ध केलें.

[ह्या पुस्तकासंबंधीं सर्व हक्क प्रसिद्धकर्त्यांनीं आगणाकडे ठेविले आहेत.

शके १८११, सन १८९०

किंमत तीन आणे.

[All rights reserved.]

दामाजीपंताचें चरित्र.

श्लोक. (स्वागता.)

शंभुपादकमलीं नमनातें ॥
सत्य मीं करिण लीत मनातें ॥
दावि सत्वर विभो चरणांतें ॥
मान्य सज्जन सदाचरणा ते ॥ १ ॥

मुंबईत.

तत्त्वविवेचक छापखान्यांत छापिलें.

नउखंड पृथ्वीत भरतखंडासारखी पुण्य भूमि नाही. सर्व देशांत या हिंदुस्थानासारखा देश नाही. कारण, भूगोलविद्येसंबंधी, भूगर्भविद्येसंबंधी, पदार्थविज्ञानांत, उद्भिज, खनिज, धातु, मणि, मंत्र, औषधि, शिल्पविद्या व विद्युद्वातावरणादि प्रकारांत या देशाची साम्यता कोणत्याही देशास येणार नाही. यांत धर्मवैचित्र्य विशेष असल्यामुळें, भाषा, वर्ण, व्यवहार, पेहराव, आकृति, व्यवसाय यांतही पुष्कळ प्रकार आहेत. प्रतिकूल काल झाला असतां मग सर्वच विपरीत होते, यांत संशय नाही. कालचक्र निरंतर फिरत असल्यामुळें रंकाचे राव आणि राजाचे रंक् होतात “कालस्य कुटिला गतिः” असें वाक्य आहे, तें अगदीं यथार्थ आहे. विचारदृष्टीनें पाहिलें तर राज्यक्रांतीचा प्रकार पूर्वीं होऊन गेला तोही निराळाच समजला पाहिजे.

कालिप्रादुर्भावापुढें धर्माचें कांहीं चालेनासें होऊन धर्म लालला. अनादि वेदधर्म, यज्ञयागादि, अध्यात्मविचार आणि धर्मव्यवस्था यांत मतभेद होऊन मोक्षविचार गेले. मोक्षविचार कथन केला तेव्हां बंधन विचार साहिजे. वस्तुतः संसारासारखें दुसरें कोणतें ही

बंधन नाही. संसार सुख कसे आहे? रविकिरणांनी संतसृक्ती एक लोक देश त्याग व संसारत्याग करून अनेक झालेला एकादा अज्ञान मनुष्यच सर्पाच्या फणीचे छायेस बसून प्रकारच्या क्रिया करितात. कित्येक अल्पमति वेदरहस्य न सुख मानील, पण कोणत्या वेळी त्याचा घात होईल याचज्ञानून वैदिकधर्माची हेलना करितात; पण ही चूक आहे. नेम नाही. वस्तुतः वचनाग मधुर आहे, तो वाटून कोण "प्रपंच साधून परमार्थ कसा करावा" याचा किता घालून घ्याला तर जगेल काय? नाही. असें कालत्रयी घडावयाचेदेष्याकरितांच दामाजीपंताचा उदय मंगळवेढ्यांत झाला, नाही. जो अज्ञानी आहे तोच या दुस्तर संसारसागरांत्यांत संशय नाही. लक्ष्मीचा वास मंगळवेढ्यांत (हणजे पतन पावून निरंतर सुख इच्छितो. जो ज्ञानी आहे तो संसा-मंगलकारक समुदायांत) असतो. स्वच्छता, विष्णुभक्ति, रास फार भितो. बौद्ध, चार्वाक, लोकायतिक, आदिकरून गोविप्रसेवा आणि स्वधर्मनिष्ठता इत्यादि कारणांनी लक्ष्मी धर्मप्रवर्तक लोक होऊन गेले. वेदास मान न देणारे असेवास करिते. याच्या उलट आचरण असलें हणजे श्रीच्या नास्तिकही बहुत आहेत. धर्मस्थापनार्थ अनेक देशांत अनेक ज्येष्ठ भगिनीची कृपा अर्थात् होते. साधु होऊन गेले, व त्यांतच संतशिरोमणि दामाजीपंत निर्माण पंढरीक्षेत्रापासून मंगळवेढें दोन योजनें हणजे आठ झाला. यवनसेवा वगैरे पुष्कळ अडचणी असतां याची ईश्व-कोस आहे. तेथील तालुकदारीचें काम पत्करून कुटुंबासहित पंताचें वास्तव्य तेथेंच होतें. मथ्यान्हकाळीं कोणी रावर निष्ठा कशी होती याबद्दल थोडा विचार केला पाहिजे. बा-अन्यागत प्राप्त झाला असतां भोजन देऊन तो त्याचा संतोष करीत असे. रात्रंदिवस श्रीपांडुरंग चरणीं दृढ विश्वास ठेऊन नामामृत सेवन करून त्यानें बरेच दिवस सुखानें घालविले. असें असतां एकेवेळीं मोठा दुष्काळ पडला. तेणेंकरून लोकांना फारच दुःखद अवस्था प्राप्त झाली. सर्व जीवजंतु क्षुधेनें मरूं लागले. तोंडांत होन ठेवून लोक मरत असत. पुष्कळांनीं तर देश त्याग केला. दुर्बळ होते ते त्याच ग्रामांत स्वकुलाभिमानग्रस्त होऊन उपोषण करीत राहिले. पंढरीक्षेत्रांत अन्न फार दुर्मिळ झालें. असें असतां एक ब्राह्मण क्षुधित होऊन मंगळवेढ्यास आला. आणि "आजच्या दिवस तरी पोटभर अन्न भक्षण करीन" असें त्या ब्राह्मणानें मनांत योजून तो दामाजीपंताचे घरीं आला. त्यास अवलोकन करतांच पंतानें नमस्कार केला, व सविनय होऊन

हा चरित्रनायक आपले विद्वत्तेच्या व सद्दर्शनाच्या जोरावर वेदर येथील यवन पादशाहाचा मुत्सद्दी झाला, व त्यास मंगळवेढ्याचें काम मिळालें. दामाजीपंत लेखणीचा वांका असून न्यायमूर्ति असल्यामुळें लोकाप्रिय होता, व पादशाहाचीही त्यावर मेहर नजर होती. समशेर कुराणी मंडळींत एखाद्या ब्राम्हणाची मुत्सद्दीलोकांत गणना होणें हें मोठें कठिण होते; परंतु यवन दरबारांत पंताची फार कीर्ति होती. अशी एकानिष्ठ यवनसेवा करीत असतां पंताचा स्वधर्म निरंतर जागृत राहिला, हें केवढें नवल आहे. दामाजीपंत पंढरीच्या विठोबाचा भक्त होता. तो राजसत्ताक यवन राज्यांत यवनसेवातत्पर असून देवसेवेंतही त्याचें अंतर कधीं होत नसे. उदार, ज्ञानी, धैर्यवान्, आणि प्रपंची असून अति विरक्त असून दामाजीपंतच खरा संत समजावा. परमार्थ साधण्याकरिता

त्यास सांगितलें "लवकर स्नान करून आज आपण येथेच फारच कठीण मनाचा तुमचे घरीं जेवित बसलों, तस्मात् प्रसाद घ्या." असा सत्कार पाहून ब्राह्मणास संतोष वाटला पुढे कसें होईल याची मला भीति पडली." पंतांनीं ब्राह्मणास याचकास नम्र भाषण केले असतां ईश्वर संतोष मानतो, अमय देऊन सांगितलें, "तुम्ही कांहीं चिंता करूं नका. जाणून पंत त्याप्रमाणें आचरण ठेवीत असे. पुत्राचा आदर मी एक संवत्सरपर्यंत पुरेल इतकें धान्य देईन. आतां आपण केलेला पित्याचे संतोषास कारण होतो. निर्धनगृहस्थपणास स्वस्थ भोजन करावें. मी सायंकाळींच पंढरीस धान्य पाठवीन." अति कठीण आहे. हें जरी खरें आहे, तरी नम्र भाषण असें अमय वचन श्रवण करून ब्राह्मणास समाधान वाटलें. जलदान, गोविप्रगौरव, आणि स्वधर्मदक्षता, हीं रक्षण कारणां आयुष्यहीन मनुष्याकडून जसें प्रत्यक्ष इंद्रानें येऊन अमृत-प्यास द्रव्य लागत नाहीं. विनयसंपन्न मानव पाषाण पान करवावें तद्वत् हा प्रकार झाला.

हृदयी शत्रूस पाझर आणण्यास चुकणार नाहीं, असा लीन उदार मनाचे जे थोर कुलीन सदाचारसंपन्न असतात, तेचा महिमा आहे. आपल्याजवळ कोणी कांहीं मागावयाचे दुसऱ्याचे दुःख पाहून कालत्रयी स्वस्थ बसावयाचे नाहीं, जरी आला, तरी भिक्षा नसेल तर श्वानवैखरी आंवरून हा अगदीं निश्चय आहे. संतोष मानून ब्राह्मणानें भोजन धरावी यांत विशेष उपयोग आहे. कांहीं न देतां अनादर केले, व विडा दक्षिणा घेऊन संतोषानें पंतास आशीर्वचन दिलें. पंतांनीं सेवकांस आज्ञा करून दोन खंड्या धान्याच्या गोण्या भरून गाड्यावर घाटून पंढरीस ब्राह्मणाचें घरीं पोंचवावयास त्यांस सांगितलें. अशी आज्ञा होतांच ब्राह्मणास आनंद वाटला. ब्राह्मण मनांत ह्मणाला, "मला पांडुरंग पावला यांत संशय आभिप्राय पंतास अवगत होता. अनेक त्याचा सन्मान करून त्याला पंक्तीस बसविला. प्रकाश प्रकाश पक्वान्नां आणून पात्रांत वाढली. शेवटीं सद्यस्तव वृत्त वाढावयास आणिलें आणि पुरोहितानें संकल्प सांगून पंताकडून उदकही सोडविलें. सर्व नैवेद्य दाखवून बसण्याच्या वेतांत आहेत तो तो पंढरीहून आलेला ब्राह्मण रोदन करूं लागला. त्याच्या नेत्रांतून टपटप अश्रु पडूं लागतांच पंतांचें सद्य हृदय कळवळलें, व त्यांनीं जवळ येऊन विनीत केली "भटजी हा समय काय? आणि तुम्हां हें कारितां काय? हें ऐकून ब्राह्मण ह्मणाला, "आज चार दिवस झाले, कुटुंबास हित मल्लेंवाळें घरीं उपोषित आहेत, आणि मी महा निर्द

उदार मनाचे जे थोर कुलीन सदाचारसंपन्न असतात, ते दुसऱ्याचें दुःख पाहून कालत्रयी स्वस्थ बसावयाचे नाहीं, हा अगदीं निश्चय आहे. संतोष मानून ब्राह्मणानें भोजन केले, व विडा दक्षिणा घेऊन संतोषानें पंतास आशीर्वचन दिलें. पंतांनीं सेवकांस आज्ञा करून दोन खंड्या धान्याच्या गोण्या भरून गाड्यावर घाटून पंढरीस ब्राह्मणाचें घरीं पोंचवावयास त्यांस सांगितलें. अशी आज्ञा होतांच ब्राह्मणास आनंद वाटला. ब्राह्मण मनांत ह्मणाला, "मला पांडुरंग पावला यांत संशय नाहीं." तदनंतर तें धान्य घेऊन तो आनंदानें पंढरीस जात असतां, क्षेत्रस्थ स्त्रीपुरुषांनीं तें धान्य पाहून सर्व एकदम त्यावर जाऊन पडलीं. त्यांनीं गोण्या फोडून सर्व धान्य लुटून नेलें. धान्यरक्षकाचें किंवा ब्राह्मणाचें त्यांच्यापुढें कांहीं एक चाललें नाहीं. पोटाचें दुःख फार कठीण आहे, तें अनुभवावांचून कळत नाहीं. पोटाकरितां नीच सेवा उत्तम मानिली जाते. पोटास्तव स्वधर्मही सुटतो. पोटाकरितां जें करूं नये तें प्राणी करितात, व त्याचीं फळे ही ते इहलोकीं व परलोकीं भोगतात. एवढें पोट जर नसतें तर कोणी कोणास मान-तेना. राजा, प्रजा, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य शूद्र, यति,

ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, गृहस्थ, योषिता, विश्वयोषिता, कवि, शास्त्री, वैदिक, पंडित, आणि व्यवसायी, हे सर्व या पोटांमुळे अनेक प्रकारचे उद्योग करितात. जो ब्राह्मण धान्य वेऊन येत होता, तो शोकाकुल होऊन रोदन करू लागला. तो त्या क्षेत्रस्थ सर्व लोकांस रागें भरून हणाला, अहो "माझे धान्य नेणार तुम्ही कोण तें सांगा?" त्याचें कोण ऐकतो! स्वकार्यसाधु लोक धर्मन्याय न पहातां आपलाच मतलब नेहमीं सिद्ध करित असतात. ते दुसऱ्या कोणाचें सांगितलेलें ऐकावयाचे नाहींत; ते स्वतः परोपकार न करितां अपकार बुद्धीच वाढवितात. तितक्यांत दुष्काळ पडलेला व उपवासानें लोक त्रासलेले; अशावेळीं या गरीब ब्राह्मणाचें कोण ऐकतो. कुणव्यानें अतिश्रम करून शेत पिकविलें असतां त्यावर अकस्मात् टोळवाड पडून नाश झाल्यामुळे जसें त्यास दुःख होतें तसें त्या ब्राह्मणास दुःख झालें. पंढरीच्या सर्व ब्राह्मणांनीं या ब्राह्मणास विचारलें, "भटजीवोवा, धान्य आपण कोठून आणलें होतें तें साद्यंत सत्यवर्तमान आम्हांस कथन करा." कारण आमचें दुःख जाणार असल्यास आम्हांला उत्तम उपाय सांपडेल."

ज्याची भवितव्यता जशी असेल त्याप्रमाणें त्यास बुद्धि होते. सत्कर्मफल ईश्वरार्पण केल्यामुळे देहधारी प्राणी अकर्ता ठरतो, व त्यास ईश्वर आपल्या सन्मार्गाकडे वळविण्याकरितां धर्मबुद्धि देतो. मी कर्ता, मी सुखी, आणि मी दुःखी असें मानून संसार सत्य मानित्यास देव सेवेत सहजच अंतर होतो. परमेश्वर न्यायी असल्यामुळे तो कर्मानुरूप बुद्धि पुरुषास देऊन त्याची फळे भोगवितो, हे अगदीं निर्विवाद आहे. सर्वांचें हृदयीं वास करणारा परमात्माच सर्वकर्मचालक सूत्रधार आहे. आपण गुप्त

राहून तो प्राक्तनाची दोरी हालवितो, आणि त्याच्यायोगानें प्राणिमात्र बऱ्यावाईट कामांकडेस वळतात. ते प्राणी एकदा त्या कार्यास प्रवृत्त झाले असतां त्यांपासून त्यास निवृत्त करण्यास कोणी समर्थ होत नाहींत असें अनुभव सिद्ध आहे. प्रल्हादाचें वय पांच वर्षांचें असतां त्यास त्याचे बापानें व गुरूनें अनेक प्रकारांनीं तूं हें नामस्मरण करूं नको असें शिकविलें, पण त्यानें तें ऐकिलें नाहीं. शेवटीं त्यास मारण्याकरितांही बहुत यत्न केले, परंतु त्याचा निश्चय ढळला माहीं. ही ईश्वरी कृपाच समजावी. सर्व संकटांतून प्रल्हादाचें रक्षण करून त्याचें वचन सत्य करण्याकरितां स्तंभांत नृहरिरूपानें ईश्वर प्रकट झाला. याप्रमाणें ईश्वर दुर्जनांकडून सज्जनांचा छळ करवून त्यांचा उत्कर्ष करितो.

सर्व प्रभुसत्ता जाणून ज्ञानी लोक निरभिमान होसाते स्वात्मस्वरूपी लीन होऊन आत्मवत् जग अवलोकन करितात. तेच सत्त्वसंपन्न योगी जीवन्मुक्त होतात, व फक्त परोपकारार्थच त्यांचें जीवन असतें. जसे पर्वत, नद्या, वृक्ष, लता, व धेनु आदिकरून परोपकार करितात त्याप्रमाणें परोकारार्थ दिलेल्या या मानवशरीराचा दुरुपयोग न करितां जर सदुपयोग केला तर मानवाचें सर्व प्रकारानें कल्याण होतें. याप्रमाणें दुष्काळपीडित क्षेत्रस्थ जनांस अन्नदान होण्याचा अनुकूल काल प्राप्त झाला, हणूनच हा एक ब्राह्मण जाऊन त्यानें दोन खंड्या धान्य आणिलें व तें त्यास न मिळतां क्षेत्रस्थांचे उपयोगीं पडलें. प्रयत्न कोणी केला, आणि फळ कोणास प्राप्त झालें! ईश्वरी लीला अगाध आहे, यांत तिळमात्र संदेह नाहीं.

धान्य ज्यानें आणलें होतें तो ब्राह्मण क्षेत्रस्थ सर्व ब्रह्मवंत

सांगूलागला, “मंगळवेढ्यांत दामाजीपंत या नांवाचा अति उदार ज्ञानी आणि धैर्यवान् असा सदगृहस्थ आहे. त्यानें कृपाकरून हे धान्य मला दिलें होतें, तें तुहीं सर्वांनीं लुटून नेलें. दैवानें कांहीं प्राप्त झालें असतां कर्म पुढें उभेंच राहतें. सध्यां माझ्या कुटुंबाचेंच प्राक्तन फुटलें असें म्हणण्यास चिंता नाही.” क्षेत्रस्थ ब्रह्मवंदांनीं असें ऐकतांच मंगळवेढ्यास जाऊन दामाजीपंताची भेट घेतली. पंताचे घरी ब्रह्मवंदांची एकच दाटी होऊन गेली. ब्रह्मवंद पाहतांच पंतांनीं त्यांस नमस्कार केला, तेव्हां ब्राह्मणांनींही तुमचें कल्याण होईल, ह्मणून त्यास आशीर्वाद दिला. पंढरीचे ब्राह्मण पंतास ह्मणू लागले, “दुष्काळ फार पडला असतां, तुम्हीं ब्राह्मणांस धान्य दिलें, अशी तुमची सत्कीर्ति श्रवण करून आह्मी येथें धांवत आलों आहों; तुम्ही ज्ञानी, अति उदार आणि धैर्यवान् आहांत तर आपण सर्व ब्राह्मणांचा संतोष करावा. आम्ही सहकुटुंब सहपरिवार दुष्काळानें पीडित होऊन फार दुःखित झालों आहों. या करितां आहांस अनाथ असें समजून आळस टाकून आपण साहाय्य करावें. असें केल्यानें पांडुरंग आपल्यावर पूर्ण कृपा करील, यांत संशय नाही.”

क्षुधातुर, निर्वळ व निस्तेज अशा ब्रह्मवंदांस अवलोकन करून पंताचें सदय हृदय कळवळलें. ठीकच आहे; कारण सर्व धर्माचें मूल दया आहे. ज्यास दया नाही, त्यास राक्षसाची उपमा दिली तरी चालेल. ज्याच्या हृदयांत दयेची ओल आहे, तो समुद्राहूनही गंभीर आणि समर्याद समजावा. आतां सागराची उपमा साधूंस देणें गौण दिसतें. कारण, समुद्राची मर्यादा प्रलयकालपर्यंतच समजावी. प्रलयाचे वेळीं मर्यादा इन जसा समुद्र पृथ्वीचा समूळ नाश करतो, तसा साधूंचा

प्रकार नाही. साधूंचा निश्चय अदळ असतो. अतएव कालत्रयी त्याच्या संगतीनें कोणत्याही प्रकारें कोप्याचे अकल्याण होण्याचा अगदीं संभव नाही. साधु ओळखणें झाल्यास स्वतः साधूच झालें पाहिजे, त्याशिवाय हरप्रयत्न जरी केले, तरी ते सर्व निष्फल समजावे. साधूंची योग्यता देवांहून ही थोर आहे. ज्याचा जन्मोजन्मीं हरिहरसेवाचा सांठा बहुत असेल, त्यासच खऱ्या ईश्वरभक्त साधूचा समागम होईल, व त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील; नाहीतर, पुरा परमार्थही ठाऊक नाही, आणि प्रपंचही व्यर्थ गेला. मग अर्थांत निश्चयात्मकबुद्धि नसल्यामुळें अनेक दुःखें सहन करावीं लागतात. दामाजीपंत तसा नसून महान् धार्मिक व विप्रवत्सल होता.

श्लोक.

पाहुनि दीनजनांस जळाविण मीन जसा अति दुःखित होतो ॥ कष्टउनी निज देह जना बहु तुष्टावि नित्यचि साधु अहो तो ॥ जो उपकार करी सुजनावरि अंतरि निर्मळ भाव धरीतो ॥ साधितसे परकीय हिता परि साधन आत्महितींच करीतो ॥ २ ॥

असें ब्रह्मवंदांचें वचन श्रवण करून पंतांनीं हस्त जोडून सविनय मधुर भाषण केलें, “आतां आपण स्वस्थ असावें, चिंता तिलमात्र करूं नये; प्रणतचिंतामणी श्रीरुक्मिणीपति दीनदयाघन अतिसमर्थ आहे, त्याची लीला तोच जाणणारा आहे.” असें म्हणून घरचा विचार घेण्याकरितां पंत आपल्या धर्मपत्नीस म्हणूं लागला, “स्त्रिये, क्षेत्रस्थ ब्राह्मण धान्य मागण्याकरितां आले आहेत, आणि त्यांचा संतोष राहिल तरच सत्त्व रक्षण केलें असें होईल; नाहीतर सर्व कांहीं निरर्थक होण्

वेळ आली आहे. तर स्त्रिये, यास काय उपाय करावा हें सांग. ॥
पंताची स्त्री महा साध्वी असून चतुर होती. स्त्रियांत जें
सहागुण असावयांचे ते तिजमध्ये पूर्णपणें वसत होते.

श्लोक.

कार्येषु मंत्री वचनेषु दासी ॥
शुक्तेषु माता शवनेषु रंभा ॥
धर्मानुकूली क्षमया धरित्री ॥
षड्गुणभार्या कुलमुद्धरन्ती ॥ ३ ॥

पतिच्छंदानुगामिनी कामिनी प्राप्त होण्यास केवळ रात्रंदि-
वस रुक्मिणीवल्लभाचें नामस्मरणीं रत झालें पाहिजे; म्हणजे
त्या सात्त्विक पुण्यसंग्रहानें सुंदर आणि साध्वी अशी स्त्री प्राप्त
होते. हें पूर्वदत्ताचें निर्मळ फळ समजावें. नाही तर
एखादी कर्कशा कृत्या मिळाली म्हणजे पतीला सुख ह्मणून
स्वप्नांतही मिळणार नाही. मग जाग्रतींत कशाचें?

वामनपंडितांनीं “प्रियसुधेत” आपल्या धर्मपत्नीस कथन
केलें आहे कीं, पुरुषांस स्त्री प्रिय होण्याचें कारण पुरुषच
होय, व स्त्रियांस पुरुष प्रिय होण्याचें कारण स्त्रियाच आहेत.
म्हणजे आत्मसुखाकरितां परस्पर प्रियत्व आहे हें अनुभवानें
ध्यानांत येईल असें सुखकर दंपतीस मात्र संसारीं सुख मानलें
आहे. यांत न्यूनाधिक्य उत्पन्न झाल्यास इहलोकीं व पर-
लोकीं स्वार्थ नष्ट झाला म्हणून निश्चयानें समजावें. पंताची स्त्री
खरी अर्धांगी; तिचा निश्चय पंताहूनही अधिक होता. योग्यच
आहे. अशा उदार ज्ञानी सज्जनाचें मनोरंजन होण्यास सती
स्त्रीच असावयाची हा नियम आहे. स्त्री आणि पुरुष असे
आकार मात्र दोन दिसावयाचे, परंतु विचार दृष्टीनें पाहिलें तर
अद्वैत म्हणजे एकात्मता झाल्याशिवाय खरें सुख प्राप्त होणार

नाहीं. प्रपंच आणि परमार्थ यथासांग होण्यास स्त्रीसारखें दुसरें
साधन नाही. पण ती तशीच धर्मबुद्धीची साध्वी मिळाली
पाहिजे. गूळ आणि गोडी आणि देह व साउली, हीं
जशीं परस्परांपासून भिन्न करितां येत नाहीत त्याचप्रमाणें
स्त्री पुरुषाचे विचार भिन्न नसले पाहिजेत. स्त्री म्हणाली,
“स्वामी, जशी आपल्यास युक्ति सुचेल तशी कृति करून
द्विजसेवेनें पांडुरंगप्रीति संपादन करावी.” पंत म्हणतात,
“प्रिये, मला वाटतें कीं, धान्याची दोन अंबारें आपणा-
जवळ आहेत, तीं ब्राह्मणाहार्ती लुटवून त्यांचे प्राण वांच-
वावे. याशिवाय मला दुसरा विचार सुचत नाही. राजास
जर हें वर्तमान समजलें तर तो माझा एकव्याचाच प्राण घेईल,
पण हे सर्व ब्राह्मण जीवंत राहतील व याचयोगानें जगज्जीवन
संतोषेल; यांत किमपि संदेह नाही. मीं जर देहलोभ
धारण केला तर सर्व क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांचे प्राण परलोकीं
प्रयाण करतील हें बरें नाही.” हें ऐकून स्त्री विनयानें म्हणाली,
“प्राणनाथ, आपण माझ्या अंगावरील सर्व अलंकार ब्राह्मणांस
अर्पण करावे, परंतु प्रभुधान्यास स्पर्श करूं नये. हें वर्तमान
त्या हिंदुधर्मद्वेषी यवनाधिपतीस समजेल तर तो तुमच्या
प्राणहरणार्थ उद्युक्त होईल. संकटसमयीं मजवांचून आप-
ल्यास कोण सूचना देईल? तर या माझ्या विनंतीकडे दुर्लक्ष्य
होऊं नये. ज्यांच्या राज्यांत कोणी अन्याय केला असतां
हत्तीचे पायीं देणें, अथवा शिरच्छेद करणें, शूळावर चढ-
विणें, किंवा तोफेचे तोंडी बांधून उडवून देणें, याशिवाय
दुसरें बोलणें नाही; आणि जेथें राजा करील तोच खरा
न्याय, तेथें प्रजेचा पर्याय कोण मानतो!”

पंत ह्मणतात, “प्रिये, आज सुमारें पांचहजार ब्राह्मणांचे

प्राण वांचतील. असें न केल्यास व्यर्थ जगांत वांचून काय करावयाचें आहे. ब्राह्मणांचें महत्त्व प्रभूलाच विदित आहे. तो (प्रभु) ह्मणतो, “वेदाचें अध्ययन करणारे जे विप्र आहेत त्यांच्याच कृपेनें मी शेषशायी होऊन श्रीलक्ष्मीचा कांत झालों; आणखी, मी अजित असतां भक्तपराधीन झालों आणि माझ्या नामाचा अगाध महिमा जो कांहीं आहे, ते सर्व ब्राह्मणांची कृपा समजावी. ते ब्राह्मण मला फार आवडतात. ब्रह्मवृंदाचें दुष्काळीं जो रक्षण करील त्याचा पुण्यसंग्रह मोठा होऊन अंती त्यास मी स्वर्गांत नेऊन स्थापितों. मला ब्राह्मणांची फारच आवड असल्यामुळें भृगूनें जें माझ्या हृदयीं ताडण केलें तें श्रीवत्सलांछन मी भूषणच मानित आहे.” तर हे प्रिये ज्या ब्राह्मणांचा महिमा परमेश्वरानें या प्रकारें वर्णन केला ते ब्राह्मण दुष्काळानें पीडित झाले असत त्याचें साहाय्य न करितां स्वस्थ बसून काय पुरुषार्थ होईल यासाठीं प्रिये, जन्मसाफल्य होण्याकरितां विप्रसेवा अगल घडावी असा माझा पूर्ण हेतु आहे, तो श्रीपांडुरंग सिद्धीस नेवो!

असा पंतांनीं निश्चय करून पांडुरंगक्षेत्रस्थ सर्व ब्रह्मवृंदांस तीं धान्यसंग्रहालयें दाखवून त्यांस सविनय विनंति केली “हे ब्रह्मवृंदाहो ज्यांस जितकें धान्य लागेल तितकें त्यांन्यावें.” असें अति उदार भाषण श्रवण करून क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांचा आनंद गगनांत माईनासा होऊन “श्रीपांडुरंग तुमकल्याण करील” असें त्यांनीं पंतास आशीर्वचन दिलें. सर्व ब्राह्मणांनीं लागेल तितकें धान्य पंढरीस नेलें. तेथील इतर लोकांनीं पाहून तेही मंगळवेढ्यास येऊन बहु धान्य त्यांनीं आणिलें. धान्य नेणारे वरेच लोक होतें म्हणजे त्यांत बहुत जाती होत्या.

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, सुतार, चर्मक व अति-द्रादि अनेक जातींच्या लोकांनीं येऊन तें सर्व धान्य लुटून लें. व मनोभावानें पंतास अनेक आशीर्वाद त्यांनीं दिले. शामाजीपंतांनीं वर्णावर्ण विचार न करितां सर्व जाती समान मानून त्यांस धान्यदान केलें, ह्यामध्ये त्यांनीं अति निरभिमान दाखविला. संतासारखी दया कोणासही नाहीं. कारण, परमार्थाचें मुख्य भांडवल ही दया आहे, आणि एक दया असली म्हणजे त्यांतच क्षमा आणि शांति यांचा समावेश होतो. कारण, एक दूध प्राप्त झालें म्हणजे दही, ताक, नवनीत, आणि तूप ह्यांचा सहजच त्यांत समावेश होतो. तशी संतांची दया समजावी. पण ही दया प्राप्त होण्यास परमेश्वराचीच दया संपादन केली पाहिजे; त्याशिवाय दुसरा उपाय नाहीं. साधूंचें मुख्य लक्षण सर्वत्र समदृष्टि ठेवणें हें आहे; समविषम भाव त्यांच्या मनांत मुळीच यावयाचा नाहीं. स्त्रियांस पुरुषत्व देणें, प्रेतें संजीवन करणें, निपुत्रिकांस पुत्र, वांझे महिषीस दुग्ध, अधनांस धन इत्यादि गोष्टी करून साधुलोक लोकांचें कल्याण करितात. व अशा उपायांनीं ते परमार्थ साधितात. प्रत्यक्ष शत्रूंवरही ते दया करितात, व त्यांचें अंगीं दांभिकपणा मुळीच नसतो. ते कोणाचा घात पात करित नाहींत, व केवळ दुसऱ्यास खरें सुख कशांनें होईल याजवढल निरंतर यत्न करणें हेंच त्यांना फार श्रेयस्कर वाटतें.

प्राणांचे व्यापार जसे राजाच्या व रंकाच्या शरीरीं सारखेच असतात, किंवा नद्या, नद, नाले, विहिरी, समुद्र, शहरे, खेडी, वनें, उपवनें, डोंगर, पर्वत आणि टेकड्या या सर्व भागांवर जसे आकाश सारखेंच व्याप्त असतें तसेंच साधु

सर्व प्राणिमात्रांवर सारखी दया करितात; आणि त्याजवद्दल त्यांजकडून प्रत्युपकाराची इच्छाच करित नाहीत. हें तत्त्व दामाजीपंतास निश्चयपूर्वक माहीत असल्यामुळे सर्व याचकांना त्यानें सम मानिले.

पंढरीक्षेत्रांत जे निरंतर वास्तव्य करणारे आहेत ते सर्व समान मानावे अशी पुरातन संतांची वचनें त्यांच्या अभंगांमधून आहेत. तेथें उच्चनीचत्व मुळींच उपयोगीं नाही. एका सागराच्या उदरांत जसे नउलक्ष प्रकारचे जलचर प्राणी वास करितात व त्यांच्यावर जशी समुद्राची समदृष्टि असते तसा पांडुरंग सर्व प्राणिमात्रांस समान दृष्टीनें पहातो; किंवा पक्षांच्या दहा लक्ष जाति जशा सर्व एका आकाशांत भ्रमण करितात अथवा वीसलक्ष वृक्षांचे भेद मानिले आहेत त्या सर्वांस आश्रयभूत जशी एकच ही पृथ्वी आहे तसाच सर्व प्राणिमात्रांस परमेश्वराच्या दयेचा सारखाच आश्रय आहे. समत्व हाच आत्मज्ञानाचा मुख्य सिद्धांत आहे. पंतांनीं सदसद्विचार कळून समबुद्धि धरिली होती. अनाथ, दुर्बळ, आणि अति दीन अशा लोकांचे या दुष्काळांत मीं प्राण वांचविले ही गोष्ट पंतांनीं कधींच कोणापार्शीं बालून दाखविली नाही. अशा प्रकारची निरभिमानता असणें हा तरी ईश्वरी प्रसादच समजावा. दामाजीपंतांनीं धान्य देऊन पंढरीक्षेत्रस्थ बहुत जीवांचें रक्षण केलें. ही गोष्ट लवकरच सर्वांना समजली; व यामुळें चोंहीकडे पंताची मोठी किरति झाली. जो तो पंतास वाखाणूं लागला. जे कांहीं अत्यंत नीच लोक होते ते ह्याणूं लागले, “दामाजीपंतानें परस्पर बादशाहाचें धान्य देऊन धर्मावर सोमवार केला, यांत कांहीं मोठा पुरुषार्थ केला नाही.

जिकडे द्रव्यांश तिकडे पुण्यांश. खरोखर बादशाहाचें धान्य असून त्याजवद्दलचें वक्षीस जरी पंतास मिळालें तरी पुण्यांश जिकडल्या तिकडेच जावयाचा.” हें ऐकून घेऊन एक ह्मणतो, “उगीच आपला उद्योग टाकून तुझीं त्याची निंदा कां करितां? तुहांस त्यापासून काय प्राप्त होणार आहे. ज्याचें कर्म त्याचें पुढें निरंतर उभें असतें, हा पक्का निश्चय समजावा. आतां हें वर्तमान गुप्त न राहतां बादशाहास कळेल व तो त्यास फार दुःख देईल. पंतांनीं हें अघटित कर्म केलें हें ठीक नाही. यवननृपास तें वर्तमान समजल्याबरोबर पंताच्या प्राणहरणाचाच विचार होईल यांत किमपि संदेह नाही.” याप्रमाणें त्रिविध जन आपल्या घरीं बसून स्वमतानुसार पंताची निंदा व स्तुति करित असत परंतु पंतास त्याबद्दल हर्ष अथवा शोक मुळींच होत नसे. एक महिनाभर साररवी धान्याची लूट चालली होती व दुष्काळ पीडित लोक पंतास आशीर्वाद देत होते, इतक्यांत दुर्दैवानें महाविघ्न उत्पन्न झालें. तें असें कीं, त्या मंगळवेढ्याच्या कचेरींत एक कानडा ब्राह्मण मुजुमदार होता. तो महाकपटी व विघ्नसंतोषी असून विष्णुभक्तांचा मनापासून द्रोह करित असे. त्याला हें वर्तमान समजता क्षणींच त्यानें बेदरच्या बादशाहाला अर्ज केला व त्यांत असें लिहिले, “राजाधिराज, माझ्या विनंतीकडे लक्ष्य द्यावें. सरकारी सर्व धान्य दामाजीपंतांनीं ब्राम्हणांच्या हातून लुटविलें. मी आपला सेवक आहे, यास्तव आपल्यास समजण्याकरितां हुजुरास जाहिर केलें आहे. या उपर जशी वाटेल तशी व्यवस्था करण्यास खाबंद मुक्त्यार आहेत.” असा अर्जातील मजकूर यवनाधिपतीनें ऐकताक्षणींच तो अत्यंत क्रोधयुक्त

झाला. आधीच भुजंग तमोगुणी, तितक्यांत त्यास कोणी पादस्पर्श केल्यास जसा तो फूत्कार टाकून स्पर्श करणाऱ्याचा पाठलाग करितो व स्पर्श करणाऱ्याच्या प्राणहरणार्थ उद्युक्त होतो, अथवा प्रदीप्त अग्नीत घृत सिंचन केलें असतां जसा तो अधिकच प्रदीप्त होतो तसा अविधराजा क्रोधायमान होऊन भलतेंच करण्यास प्रवृत्त झाला. त्यास दामाजी-पंतावांचून दुसरें कांहींच दिसेना. जसे मदोन्मत्त हत्तीस मद्य पाजिलें असतां तो महातासही अनिवार्य होऊन मनास येईल त्याचें घर जमीनदोस्त करून टाकण्याचा प्रयत्न कारितो तसाच प्रकार अविधराजानें मनांत आणिला. तो विचार म्हणून करीचना. विचार करून एखादें काम केलें तर त्यांत जें पाहिजे तें ज्याचें त्यांस कळतें. पण हें लक्षण कोणाचें? सज्जनाचें. येथें सर्वच उलट प्रकार. अगोदर यवनांचें व हिंदूंचें वैर हें एक कारण. त्यावर ब्राम्हणांचर तर यवनांचा विशेष कटाक्ष. तितक्यांत कसाही सेवक असो व तो कितीही सेवा करो पण चहाडाच्या कमि-जास्ती सांगण्यानें त्याचें अकस्मात् अपरमित अकल्याण होतें.

आर्यार्ध.

दुर्जनसहवास सदा ॥

तापद् हा नरक काय सामान्य ॥

बेदरी वास्तव्य करणारा आणि आपणास निर्भय मान-णारा असा वादशाहा क्रोधयुक्तहोऊन त्या यवनसभेत झणाला, “माझी आज्ञा न घेतां स्वमतानें धान्याची पेंवे वाटून टाकलीं, हा पंतानें महान् अपराध केला यांत संशय नाहीं. त्यास आतां चांगली शिक्षा केली पाहिजे.” असें

झणून त्यानें लागलेच सेवेमध्ये तत्पर असणारे असे पठाण व शिपाई यांस तल्लब करण्यास सांगितलें (तल्लब झणजे ताबडतोब आणून हजर करणें). तेव्हां राजदरवारी परस्परां-मध्ये अनेक तर्क निघूं लागले. आणि लोकमत असें झालें कीं, दामाजीपंतास आतां येथें आणून त्याचा तत्काल शिर-च्छेद करितील. यामुळें सज्जनास अतिशय वाईट वाळलें व विघ्नसंतोषी दुर्जन लोक मनांत समाधान मानूं लागले.

दोहरा.

सज्जनसो सज्जन मिले ॥

सो दो दो वाता होय ॥

दुर्जनसो दुर्जन मिले ॥

सो दो दो लाता होय ॥

हें सत्पुरुषाचें वचन अगदीं अनुभविक असून अक्षरशः सत्य आहे. आतां पंतावर असा प्राण जाण्याचा प्रसंग गुदरला असतां पुढें काय व्यवस्था झाली व त्यास अशा संकटसमयीं साहाय्य कोणाकडून मिळालें आणि त्याची पांडुरंगावर खरी भक्ति असल्याचें फल त्याला कसें प्राप्त झालें हें सर्व पुढें लिहिलेल्या लेखावरून समजेल.

राजसेवक मंगळवेढ्यास घेऊन त्यांनीं पंताची भेट घेऊन त्यास वादशाहाचा हुकूम दाखविला. पंतांनीं वाचून पाहि-ल्यावर त्यास तें सर्व पुढील भविष्य अगदीं निश्चय पूर्वक समजलें. मंगळवेढ्यांतील रहिवाशांपैकीं जे सज्जन होते ते अगदीं चिंताक्रांत झाले; व पुढें परिणाम कसा होईल याजबद्दल विचार करून औदार्याबद्दल पंतांची प्रशंसा करूं लागले. कोणी दुष्टलोक झणाले, “यानें समजून उमजूनच

हा मोठा अन्याय केला; त्याचें फल ह्याला देण्याकरितां हे राजसेवक आले आहेत; व ते त्यास बेदरास घेऊन जातीलें असें दिसतें.” इकडे दामाजीपंतानेही आपल्या मनांत असा निश्चय केला कीं, मी यवनाधिपतीचा बोलून चालून प्रत्यक्ष अन्याय केला आहे, व त्याचें फळ देण्याकरितांच मला हे यवनसेवक नेणार आहेत. आतां याबद्दल खेदकरणे अगदीं उपयोगीं नाहीं.”

पंतांनीं त्या यवनसेवकांस विनयपूर्वक विनांति केलीं कीं, “ हे पठाण लोक हो, बेदरास जातांना मला पंढरीस नेऊन एकवार पांडुरंग दाखवा, म्हणजे तुमचे माझ्यावर फार उपकार होतील.” हें त्यांचें नम्रतेनें केलेलें भाषण राजदूतांनीं मान्य केले. कारण, सर्वव्यापक परमेश्वर सर्वास बुद्धिदाता आहे व त्याच्या सत्तेशिवाय कांहींच होत नाहीं.

दामाजीपंत आपल्या धर्मपत्नीस विचारण्याकरितां अंतःपुरांत गेला. पंताचें तें म्लान झालेलें मुखकमल अवलोकन करून ती महापतिव्रता दुःखानें अगदीं व्याकुल झाली. कारण, तो समयच फार भयंकर येऊन ठेपला होता. त्या प्रसंगीं सर्व आस अनास झाले; पंताचे उपयोगीं पडणारा व दुसऱ्याकरितां आपला जीव धोक्यांत घालणारा कोणीही तेथें आला नाही. पंत जावयास निघाले असें पाहून ती महासाध्वी मनांत ह्मणाली, “हे परमेश्वरा, प्राणनाथ बेदरास गेल्यावर तेथें राजाच्या आज्ञेनें कायरे होईल व प्राणनाथ मला सोडून गेले असतां त्यांच्या पश्चात् येथें माझी कायरे अवस्था होईल?” याप्रमाणें ती मनांमध्ये ह्मणत असतां व “आपले आजपर्यंत ज्यानें अतिशय प्रेमानें पालन केले तों आपला पति आज त्या यवनरूपमृत्यूच्या नवड्यांत सांपडला

आहे.” असे विचार वारंवार तिच्या अंतःकरणामध्ये घोळूं लागले असतां, तिला जें दुःख आठवलें तें वर्णन करणें फारच अशक्य आहे. असा प्राणावरचा प्रसंग पाहून पंताची स्त्री नम्रतेनें म्हणाली, “प्राणनाथ, आधीं माझा वध करून नंतर आपण बेदरास जावें. कारण जसा तेल नसतां दीपाचा प्रकाश होत नाही तसा आतां स्नेह सरतांच माझा प्राणदीप मालवणार यांत संशय नाही. तो यवन नव्हे प्रत्यक्ष काळ आहे, त्यास हें वर्तमान कळतांच त्यानें तत्काळ हे दूत पाठविले आहेत. प्राणनाथ, आतां हे आपल्यास तेथें नेऊन आपले प्राण हरण करितील यांत तिलमात्र संशय नाही. याकरितां या आपल्या दुर्दैवी स्त्रीला एक युक्ति सुचली आहे, ती केल्यास श्रीरुक्मिणीपति साहाय्य करील यांत संशय नाही.

श्लोक (हरिणी.)

करुण वचनें पेक्षा माझी न जा नृपतीघरीं ॥
आखिल धन तें द्यावें भावें भजा शिपती हरी ॥
किति मि विनवूं स्वामी आतां रुचे नच कांहीं हो ॥
सुजन करुणाकारी वारील संकटची अहो ॥

धन्य त्या दामाजीपंताची. त्याचें महाभाग्य काय सांगावें? अनेक जन्म पांडुरंगभक्तीचा अभ्यास करित करित त्यास सांप्रत जीवन्मुक्ताची स्थिति प्राप्त झाली; व त्याची पतिव्रता स्त्री “माझे प्राण व्या,” असें ह्मणण्यास तयार झाली. अहाहा! काय त्या स्त्रीपुरुषांमधील प्रेम! अहो साधारण पाहूं गेलें असतां सर्वत्र ठिकाणीं पुढील स्थिति दृष्टीस पडावयाचीः— कोठें पति सुशील आहे तर भार्या कर्कशा, कोठें भार्या

साध्वी आणि पतिसेवेमध्ये तत्पर अशी असली तर स्वच्छंद, क्रूर व अनेक दुर्घटनांनी युक्त असेपति असावयाचे असो. या कलीच्या प्राबल्यानें स्वधर्म जरी नष्ट होत चालला आहे तरी पंताच्या स्त्रीसारखी अमूल्य सद्गुणी स्त्रीरत्ने कोठे कोठे चमकू लागतात व सज्जनांच्या मनाला आनंद देतात. देवगुरुबृहस्पतीनें इंद्रादिदेवांस लोपामुद्रेच्या पातिव्रत्यावरून जें कांहीं स्त्रीधर्मशास्त्र कथन केले आहे, त्यांत पति असतानां सतीनें कसें वागावे व पति मरण पावल्यावर कारणपरत्वे सहगमन करावयास जर कांहीं अडचणी आल्या तर स्त्रीनें कशी वर्तणूक करावी याबद्दल अत्युत्तम धर्मनीति सांगितली आहे. परंतु त्या धर्मनीतिप्रमाणें जरी सर्वथा वागतां आले नाही तरी कलींतही साधारण पुढें दिलेल्या श्लोकांत सांगितलेले नियम सतीनें निश्चयपूर्वक चालविले असतां तीही महाधार्मिक पतिव्रता समजावी.

श्लोक (शिखरिणी.)

- ॥ न बोले कोणासी वचन सहसा संकट पडो ॥
 ॥ न वेची तो जैसा रूपण धन दुष्काळ हि पडो ॥
 ॥ पती प्राणभानी गणपति चतुर्थी शशिपरी ॥
 ॥ अशी जो स्त्री वर्ते कलियुगि पतीधार्मिकबरी ॥

अशा महानयोग्यतेची ती पंतांची कांता नष्ट व मधुर भाषणानें पतीची प्रार्थना करीत असतां तिचा मुखचंद्रमानिस्तेज झाला, नेत्रकमले संकोचित होऊन अश्रूंनी परिपूर्ण झाली, तिच्या गालावर टपटप अश्रु गळू लागले, व दुःखानें तिचा कंठ दाटून तिला अनिवार गहिवर आला असतां तिच्या तोंडांतून शब्द देखील निघेनासा झाला. आपल्या प्रिय-

पत्नीची ही स्थिति अवलोकन करून पंतांचें अंतःकरण कळवळलें. त्यानीं वारंवार तिचें सांवन केलें व प्रेमानें तिला ह्मणाले, “प्रिये, निष्कामबुद्धीनें सत्कर्म केलेले परमेश्वरास अर्पण केले असतां तो सुप्रसन्न होतो व कर्म करणाऱ्या पुरुषास ह्या संसारसागरापासून निश्चयेकरून तारितो. हेंच धर्माचें मुख्यतत्त्व आहे. तर हे साध्वि, तूं दुःख न करिता स्वस्थ ऐस.” हें ऐकून पंताची स्त्री ह्मणाली, “प्राणनाथ, दीपावांचून जसें मंदिर, विद्येवांचून जसें स्वरूप, चंद्रावांचून रात्र, जलावांचून नदी, प्राणावांचून शरीर, व कुंकुमावांचून भूषणें, हीं जशीं व्यर्थ आहेत तद्वत्च आपल्या चरणाचा वियोग झाला असतां माझे जीवित व्यर्थ होय. पंत ह्मणतात, “प्रिये, तूं माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेव. श्रीपांडुरंग आपलें कल्याण करील. तूं आतां दुःख न करितां त्या त्रैलोक्यनाथाचें चिंतन करीत बस, ह्मणजे तुजें दुःख नष्ट होऊन तुला इच्छित सुख प्राप्त होईल. तूं खात्रीनें असें समज कीं, श्रीपांडुरंग भक्तांचा कैवारी आहे, तो आपल्याला या दुःखांतून हर प्रयत्नानें पार पाडील यांत संशय नाही. प्रिये, आतां उशीर होतो. बाहेर यवनाधिपतीचे सेवक निघण्याची तयारी करून माझी वाट पहात आहेत. तर आतां विलंब करून उपयोगी नाही.” असें ह्मणून पंत चालते झाले.

पंढरपूरच्या मार्गानें पंत चालले असतां मनांत विचार करू लागले, “अहाहा! धन्य हें पंढरपूरक्षेत्र, येथें लक्षावधि भक्तजन येऊन आषाढीस व कार्तिकीस देवाचें दर्शन घेतात. अशी महायात्रा अन्यत्र कोठेही नसेल, असें मला वाटतें. जेथें भक्तजन भगवन्नामाचा अहोरात्र अखंड घोष करीत आहेत तेथें कलीचें काय चालणार आहे? पुंडलीकाची अघटित

करणी कित्ती तरी वर्णन करावी? परोपकाराकरितां त्यांचे श्रीविठ्ठलमूर्ति विटेवर उभी केली. त्याचें नामस्मरण करित असतां मानवांचीं अनंत पातकें नष्ट होऊन ते जीवन्मुक्त होतात. अहो पंढरीस यावे कसें! व करावें काय! हेंच ज्यास कळत नाही त्यास लाभ कशांनें होणार! हा परमेश्वर मला तारील असा दृढ निश्चय धरून पंढरीस जावें आणि शुद्ध मन करून चंद्रभागेमध्ये सचैल स्नान करावें. असें केलें ह्मणजे मानवी तनूचें सार्थक झालें म्हणून समजावें. अहो! या श्रीपांडुरंगक्षेत्रांत वास करण्याकरितां उदर निर्वाहार्थ अगदीं चिंता करावी लागत नाही. त्या पांडुरंगाच्या पादकमलरूप सुधेचें प्राशन करून मुमुक्षु जनांनीं येथें सदोदित आनंद रूप असावें. आत्मा म्हणजे काय? अनात्मा कशास म्हणतात? याजबद्दल सदसद्विवेक करून नंतर—ज्याचीं पादकमलें विराजमान होत आहेत, ज्यानें आपले हस्त कटीवर ठेविले आहेत, व नासार्शी दृष्टि ठेवून जो सतत आज अष्टावीस युगें भक्तांची मार्गप्रतीक्षा करित एकसारखा विटेवर उभा आहे अशा—पांडुरंगाचें स्वरूप अवलोकन करावें. केव्हाढा तरी भक्तांचा अभिमान हा! विमल अशा विटेवर त्यांच्या करितां तो परम सुंदर असा घनश्याम उभा आहे. फक्त तुलसीची माळ श्रीपांडुरंगाच्या कंठी घालून विशालभाळीं बुक्का लावावा आणि सद्भावानें चरणीं मस्तक ठेवून “विठ्ठला, आतां या भवसागरांतून माझा तरुणोपाय कर.” असें केल्यानेंच प्राणी कृतार्थ होतो! विठ्ठलनामाचा प्रताप तरी कित्ती अगाध आहे? वि ह्मणजे विधाता, ठ ह्मणजे नीलकंठ शंकर, आणि ल ह्मणजे लक्ष्मीकांत विष्णु, याप्रमाणें विठ्ठल ह्या नामामध्ये ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश्वर

यासत्रांचा समावेश झाला आहे. जो जन्मास आला तो मरण पावल्यावाचून कधीं राहणार नाही हा सिद्धांत आहे. असो. आतां जेव्हां मला दीनदयाघन व सच्चिदानंदकंद असा विठ्ठल भेटेल तेव्हां माझ्या सर्व दुःखाचा विसर पडेल, यांत किमपि संदेह नाही.” असें बोलत बोलत पंतांची स्वारी पंढरीस येऊन पोहोचली.

पंढरीस येतांच पंतांनीं चंद्रभागेचें स्नानकरून पुंडलीकाचें दर्शन घेतलें, आणि नंतर श्रीपांडुरंगाचें दर्शन घेऊन जेव्हां चरणीं मस्तक ठेविलें तेव्हां त्यांनीं सद्गदित होऊन आनंदाश्रूंनीं त्या जगजीवनाच्या चरणीं अभिषेक केला. नंतर दोन्ही हस्त जोडून सविनय प्रार्थना केली कीं, “हें देवाधिदेवा पांडुरंगा, मी महान् अपराध केल्यामुळें तो यवनाधिपति माझ्या पंचप्राणांची आहुति घेण्याकरितां अग्नीसारखा सज्ज होऊन बसला आहे. याप्रसंगीं तारण करणारा तुझ्यावांचून माझा जिवलग मित्र कोणीही नाही, हें तूं जाणतच आहेस. तुझ्या इच्छेवांचून वृक्षाचें पर्णही हालत नाही, अशी तुझी सत्ता आहे. तर हे परमेश्वरा, आपल्या भक्तावरचें प्रेम यावेळेस विसरून कोस येवढेंच माझें मागणें आहे.” असें बोलून दंडवत् प्रणामकरून व वारंवार श्रीपांडुरंगाचें आतिसुंदर असें मुखकमल मोठ्या प्रेमानें अवलोकन करून पंतांची स्वारी बेदरास चालती झाली. नवीनच विवाह झालेली कन्या ज्याप्रमाणें सासऱ्या चालली असतां वारंवार मागें परतून पाहते तद्वत् पंतांची अवस्था होऊन ते पंढरीक्षेत्राकडे वारंवार उलटून पाहूं लागले.

दामाजीपंत गेल्यानंतर पद्मगुणैश्वर्यसंपन्न श्रीपांडुरंग रुक्मिणीप्रत भाषण करूं लागले, “हे रुक्मिणि, माझा आति

प्रियकर असा जो भक्तशिरोमणि दामाजीपंत यास शास्त्र
 करण्याकरितां यवनसेवक वेदरास घेऊन जात आहेत,
 त्यास याप्राणसंकर्ती साहाय्य करणार मजवांचून दुसरा कोणी
 नाही. त्याचा त्यायवनवादशाहानें हवा तसा छळ करावा
 ही गोष्ट मला फार लाजिरवाणी आहे. कारण, भक्तवत्सल
 या नांवानें माझी त्रिभुवनांत प्रसिद्धि आहे. ह्मणून त्या यव-
 नाच्या धान्याचा हिशेब घेऊन मी वेदरास जाण्याचा निश्चय
 केला आहे. तर तुझ्या अंगावरचे रत्नालंकार तेव्हादे लव-
 कर दे, ह्मणजे काम होईल. हें ऐकून रुक्मिणी ह्मणाली,
 “चांगली युक्ति काढली! वाहवा! तुमच्या भक्तास संकट प्राप्त
 झालें ह्मणजे मलाही तसेच व्हावें.” असें भाषण श्रवण
 करून श्रीपांडुरंग हास्य करूं लागले. आणि नंतर यवन-
 धान्याच्या सवापटीनें अधिक द्रव्याचा हिशेब करून पंताच्या
 हस्ताक्षरासारखेंच पत्र लिहून बराबर घेतलें, आणि आं
 नीच असा अंत्यजाचा वेष घेऊन तो पुराण पुरूप निघाला
 जो अनंत ब्रह्मांडें निर्माण करणारा, त्यांचें पालन करणारा
 त्यांचा संहारही करणारा, ज्याची आज्ञा इंद्रादिदेव मानितात
 ब्रह्मदेव ज्याचा पुत्र, महालक्ष्मी ज्याचें कलत्र, क्षीरसमुद्र ज्या
 वसतिस्थान, वैकुण्ठ किंवा प्रेमळ अशा भक्तांचें हृदय ही
 ज्याचीं क्रीडाभुवनें आणि जो चराचरव्यापक असून निर्गुण
 असतांहीं भक्तास्तव सगुण होऊन लीलारूप धारण कर-
 णारा असा तो परमात्मा दामाजीपंताचें संकट दूर करण्या
 करितां अतिशूद्र बनला! काय हा भक्ताचा अभिमान
 काय ही दृढ प्रीति! किती ही भक्तवत्सलता. आपल्या
 भक्तांचें रक्षण करण्या करितां पाहिजेल त्या प्रकारचें नी
 रूप देखील धारण करणाऱ्या अशा परमेश्वरास विसरू

जे भल्लेच ठिकाणीं मन ठेवेतात ते सर्व कल्याणास मुक्तात,
 हें निश्चांत समजावें.

अनंतसूर्यासमान तेजस्वी असा मस्तकाचा मुकुट
 काढून परमेश्वरानें फाटव्या चिंध्या डोकीस बांधिल्या.
 कानांतील चंद्रसूर्यासारखी तेजस्वी दिव्यकुंडलें टाकून त्यांचे
 ठिकाणीं पगरांची योजना केली. अतिशय दैदीप्यमान
 अशा विद्युलताच एकत्र ठिकाणीं निश्चल होऊन वास करीत
 आहेत कीं काय असा भासमान होणारा जो पीतांबर याचा त्याग
 करून काळी घोंगडी त्यानें परिधान केली. आणि हातांत
 काळी काठी घेऊन पायात वाहणा घातल्या. असें हें स्वरूप
 रुक्मिणीनें अवलोकन करून ती आश्चर्यानें म्हणो, “काय
 ही रूपाची योजना. भक्ताशिवाय तुम्हांस कांहींच प्रिय
 नाही. भक्तांकरितां तुम्ही हवें तें रूप घेतां, व भक्तांचें
 रक्षण करणारा असा मी सद्यहृदय असतां माझा परित्याग
 करून असार आणि मायारूप अशा संसारामध्ये तुम्ही व्यर्थ कां
 वुडतां?” असें सर्व लोकांस कळविण्याकरिताच हा दामाजीपंत
 तुम्ही निर्माण केला असें मला वाटते.” विठ्ठल ह्मणतात,
 “रुक्मिणि, भक्तांचें काम केलें पाहिजे.” असें ह्मणून मग
 द्रव्याच्या पोत्यावर मोहर करून, मनापेक्षांही अधिक
 अशा वेगानें परमेश्वर वेदरीं प्रकट झाले. तेथें राजद्वारापाशीं
 गेल्यानंतर त्यांनीं “मी मंगळवेढ्याहून आलों आहे असें धन्यांस
 कळवा” ह्मणून द्वारपालांस कळविले. मग राजाज्ञेनें द्वार-
 पालांसहवर्तमान ते आंत गेले आणि वादशाहास जोहार
 केला. काय चमत्कार. चारवेद, सहा शास्त्रें, अठरापुराणें व
 उपपुराणें हीं सर्व ज्याचे अनंत गुण वर्णन करितां करितां थकलीं
 तो प्रणतचित्तमणि खालीं मानकरून “जोहार मायबाप”

असें हगता. ज्याच्या प्राप्तीकरितां अनेक महर्षि घोरअरण्यां मध्ये तपश्चर्या करीत असतां ज्याचें दर्शन देखील होतनाहीं तो आपण होऊन यत्रनाला दर्शन देतो. अतो. त्याला पाहून वजीरानें विचारिलें, “नाईक, तुझीं कोठून आला.” हें ऐकून पांडुरंग हगतात, “मी मंगळवेळ्याचा दामाजीपंतांचा रावता माहार आहे. मला विठोबा नाईक लेकवळा (गुलाम) हगतात.” असें बोलून पंतांचा कागद त्यानें पुढें टाकिला. तें अक्षर पंतांचेंच आहे असें सर्वास वाटलें. “अन्याय करून आणखीं काय लिहून पाठवितो नकळें,” असें बादशाहा हगूं लागला. व इतक्यांत प्रधानानें कागद वाचावयास सुरुवात केली. “राजाधिराज महाराज, दुष्काळ पडल्यामुळें धान्यास चांगला भाव आला हगून मीं तें सर्व विकून टाकिलें. एका रुपयास एक पायलीभर धान्य याप्रमाणें हिशोब करून द्रव्य पाठविलें आहे. तरी त्याचा स्वीकार होऊन या दासाज पावती मिळावी.” कारकुनांनीं हिशोबपाहून यत्रनाविषय सांगितलें, “सर्व रुपये भिळोन एक लक्ष आडसष्ट हजार आहेत.” परंतु पोतें फोडून रुपये मोजूं लागले तों तें अगणित द्रव्य मोजतां मोजतां मोजणारांचें हात दमलें. असें झाल्यावर भांडारखान्यांत तसेंच पोतें नेऊन टाकिलें. असें अगणित द्रव्य, अवलोकन करून “दामाजीपंत सरकारचें हित जाणण्याविषयीं फार कुशल आहे,” असें ते सर्व हगूं लागले. इतक्यांत अंगणांतून विठू हगतो, “महाराज, मला पायती लवकर द्या, मला जायला उशीर होईल.” राजाच्या आज्ञेनें प्रधानानें पंतास सत्वर पत्र लिहिलें, “धान्याचें सर्व द्रव्य पावलें. तुझीं मंगळ वेळ्यांत आपलें कागावर स्वस्य असावें व मुजुमदारास मात्र बंदीत टाकिले पाहिजे.”

पत्र देऊन विठूनाइकास वखें देऊन त्यांनीं गौरविला. तेव्हां “धन्यास हयात व्हावी, उदंड दौलत याची मायबाप” असा त्यानें आशीर्वाद दिले. दामाजीपंतास वस्त्रालंकार, पालखी व हत्ती-घोडे इत्यादि लयाजमा सन्मानार्थ राजानें सेवका वरोवर पाठविला; व त्याचबरोबरच विठूनाईक लग्नगीनें बेदराहून चालला. परंतु पंतास यापैकीं कांहींच माहीत नव्हतें.

बादशाहास विठूधेडानें आपल्या अतिसुंदररूपानें व मयुर वाणीनें मोहित करून टाकल्यामुळें तो व्याकुळ होऊन तत्कायचून खालीं उडी टाकून हगूं लागला, “बडा अचंबा है, विठू धेड की क्या करामत और कैसी सुरत, पैसा धेड भेरे उमरी मेने देखा नहीं. मेरे दिलमे आताहै विठू धेड खुदा होयगा क्या दामाजीका बडा भाग धनहै, अब विठू धेड कोई दिखायगा, उसकू ज्यो चाहेसो देऊंगा.” हें ऐकून दूतांनीं आजू वाजूस लागलाच शोध केला परंतु त्यांना विठूचा कोळें ठिकाण लागला नाहीं. इतक्यामध्ये दामाजीपंतास बादशाहाजवळ आणून सेवकांनीं हजर केले. तेव्हां त्याला पाहून बादशाहा हगतो, “विठूधेडनें तेरा सब हिसाब देकर पावती लेके गया है, फेरतूं कायकू आया.” पंत हगतात, “छी: सरकार, तो महार नवहै साक्षांत लक्ष्मीकांत विठूळ होता.” इतकें बादशाहांस सांगून पंत आपल्याशी हगतात, “विकार असो मला व ह्या माझ्या जीविताला. देवा, मी तुला फार श्रमविले. तूं मज करितां नीच रूप कां घेतलें? ज्यासाठीं मी देवास श्रमविले तें काम मला नको.” असें हगून पंतांनीं त्याच वेळीं लेखणी खाली ठेविली. मग बादशाहास बराबर घेऊन श्रीपंढरीस पंत येऊन

यथाविधि श्रीपांडुरंगाचें दर्शन घेतलें व चरणावर मस्तक ठे
 प्रेमाश्रूनीं त्याच्या पादकमलांला स्नान घातलें, आणि ह्मण
 “देवा, या देहा करितां तुला श्रम झाले.” तदनंतर वि
 लानें पंतास प्रेमालिंगन देऊन, “वत्सा, मला माहित ना
 तुला फार श्रम झालें. असें देवांनीं ह्मणून त्यांचे शांतवन के
 ठीकच आहे. अगाध करणी करूनही ती प्रकट करावया
 नाही, हा थोरांचा सुखभावच आहे. पंत ह्मणता
 “देवा, तूं माझी लाज रक्षण केलीस, व या यवननृप
 दर्शन दिलेस. धन्य ह्या यवनाधिपतीची ! आतां मीं यवन
 अन्न खाल्लें व त्याची सेवा केली याकरितां हे पांडुरंगा त्या
 वर कृपा करून त्याचा ही आपण उद्धार करावा.” पां
 रंगांनीं निजभक्तवचनास मान देऊन सर्वास आनंद द
 विला. तदनंतर दामाजीपंत सपरिवार पंढरीक्षेत्रांत रा
 सदोदित आनंदवृत्ति धारण करून श्रीपांडुरंगाच्या भजना
 निमग्न झालें. हें संतचरित्र जे श्रवण अथवा पठण का
 तील त्यांचें सर्व मनोरथ पूर्ण करणार श्रीपांडुरंग समर्थ आहे.

मुद्रकृत पुस्तकमाला:

पुस्तकांची नांवां

आणि

संगीत	मुद्रकृतिक नाटक	१२
"	मुद्रकृतिक नाटकांतील पद्यसंग्रह (आ० दुसरी)	४
"	वैष्णोसंहार नाटकांतील पद्यसंग्रह	३
"	वत्सला (आवृत्ति दुसरी)	२
"	द्रीपदीयस्वरहण (आवृत्ति तिसरी)	१
"	मदनप्रताप	१
"	मुद्रामचरित्र	१
"	भूपाध्या	१
भूमोहित	पद्यसंग्रह (आवृत्ति तिसरी)	२
अक्षयबोध	(लहान मुलांकरिता) इंग्रजी मराठी	१
तानसेन	गायन (भाग १ ला)	३
अद्भुत	जादुगिफ्ट (एक मनोरंजक गीट)	१

दुसरी पुस्तकें.

संगीत	धुवचरित्र नाटक	८
"	सांभार्यरमा नाटक	७
"	सावित्री नाटक	६
"	पारिजातक नाटक	८
"	संता नाटक	६
"	पार्वतीविलाम	२
"	गोधळ	२
आयविरंगना		२
भाउसाहेब कानडे	(काव्यवर्ग)	६
पोपाडे	(मराठे आणि पेशवे)	४
वैराग्यापर	स्मशानगमनांचें उपयुक्त भजन	४
रिशिशंभराजाची	कथा (अक्षररूप)	२
विष्णू आणि गणू	(प्रहसन)	४
क्षणा		६

रघुनाथ कृष्ण मुळे,

बुकसेलर फॅन्ड पब्लिशर, माधववाडा, मुंबई.